

Віктор Брехуненко (Київ)

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 Р. В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Було б банальністю наголошувати на важливості проблематики Переяславської ради 1654 р. для російської історіографії. Адже сьогодні вже не треба доводити, що фантом цієї події у вигляді різних редакцій «Переяславського міфу» до останнього часу використовувався російськими елітами для легітимації зверхності Росії над Україною. При цьому російська історіографія Переяславської ради 1654 р. перебувала у постійному й жорсткому інтелектуальному протиборстві з іншими історіографіями, особливо українською та польською.

«Статті Богдана Хмельницького мають не тільки історичний інтерес, а й державний»¹, — цей характерний вислів Г. Карпова напрочуд влучно відбиває суть дотеперішньої російської історіографії Переяслава 1654 р. Вироблений у своїй первісній версії під впливом політичних чинників Московії так званий «Переяславський міф» був підхоплений російською історіографією і став її дороговказом. І це цілком природно, оскільки російські історики як будь-яка самодостатня група дивилися на минувшину російськими очима, а не очима сусідів чи з позиції «самоїдства», до чого дехто з українських істориків нині постійно закликає. Уже у XVIII ст. російська історіографія однозначно позиціонувала себе як російську великодержавницьку концептуальну альтернативу іншим варіантам історіографічного освоєння проблеми. Інтелектуальним тлом для цього тоді стала вже достатньо випробувана в московських літописних текстах та в дипломатичній практиці, звернена до сучасності й водночас спрямована в майбутнє, патримоніальна схема інтерпретації історії Московії та легітимації її претензій на «київську спадщину», доповнена концепцією «Синопису» про «одноплемінність» українців і росіян.

Перші зусилля російської історіографії на ниві інтерпретації Переяслава 1654 р. відбивали прагнення обґрунтувати курс Москви на поглинення Гетьманщини через право завоювання, тобто через найвищу, за тогочасними уявленнями, санкцію. У такому дусі витриманий коротенький сюжет з «Ядра російської історії» А. Манкієва про те, що у середині XVII ст. цар Олексій Михайлович відірвані колись від Рюриковичів «Київ, Чернігів і Сіверське княжіння з усіма підвладними містами і пригородками від Польщі зброєю відвернув»². Аналогічний підхід застосував «батько російської історіографії» В. Татишев. У його «Лексиконі» теж ідеться про «визвольний» похід московських військ 1654 р. та оволодіння ними «усією Малоросією». Водночас з'являється примітна теза про те, що через непоступливість Польщі «Хмельницький сам просив царя» про підданство³. Поява цієї тези була

першим сигналом того, що російська історіографія мусила реагувати на доробок української історіографії, у першу чергу літописи Грабянки, Величка та «Короткий Опис Малоросії» з їх концепцією добровільності входження Гетьманщини до складу Московії на договірній основі.

Відтоді розвиток російських досліджень Переяслава 1654 р. — це безперервна боротьба з викликами часу, які щоразу більше розмивали підґрунтя російського великодержавницького бачення проблеми. Під тиском розширення актуалізованої джерельної бази, появи конкурентних концептуальних і ділянкових напрацювань, врешті, під впливом змін методологій все нові й нові жорсткі (й не тільки) складники великодержавницької російської концепції позбувалися наукової підкладки, а то й набували кумедного вигляду. Від декотрих із цих складників російським дослідникам довелося відмовитися цілком, інші були щоразу пристосовувані до свіжої історіографічної ситуації.

Першою жертвою стало пояснення Переяслава 1654 р. через концепцію відвоювання, від якого довелося відмовитися вже в середині XVIII ст. з іменами Г.-Ф. Міллера⁴, О. Рігельмана⁵ та Г. Болтіна⁶ пов'язаний відхід російської історіографії на позицію визнання договірності входження Гетьманщини до складу Московії, тобто на традиційну позицію української козацької автономістської історіографії. Але якщо в останній договірність Березневих статей була серцевиною концепції, то для російських істориків — справою вимушеною, що добре помітно як у полеміці І. Болтіна з Г. Леклерком щодо насильницької ліквідації Гетьманщини Москвою⁷, так і у тому, як О. Рігельман препарує компільовані ним тексти.

Якщо Самовидець і Грабянка, літописи яких компілює О. Рігельман, подають Переяславську раду та вироблення Березневих статей як процес узгодження інтересів суб'єктів, то О. Рігельман трактує їх як вияв царської волі. Скажімо, для Грабянки боярин В. Бутурлін був споряджений в Україну, щоб «виробити постанову, на яких умовах та при яких вольностях можуть проживати козаки під рукою його царської величності»⁸, а для О. Рігельмана московське посольство вирушило, «щоб усіх там під царську руку прийняти й у вірності до присяги привести і в тому підписками ствердити»⁹.

Від Д. Бантиша-Каменського, внесок якого в розробку проблематики українсько-московських домовленостей 1654 р. важко переоцінити, російські історики вже вимушені подавати внутрішньо розбалансовані концепції, де висновки досліджень у конкретних ділянках проблеми суперечили великодержавницькій оболонці, у яку вони були затиснуті. І це стало найпримітнішою особливістю російської історіографії проблеми.

В «Історії Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського знайшлося місце і для висвітлення заходів гетьмана з пошуку все нових і нових союзників, і для тези про можливість підданства Козацької держави Туреччині, і для опису конфлікту в Переяславі, і небажання Івана Богуну присягати цареві, і того, як після Переяслава 1654 р. Б. Хмельницький «приховано діяв усупереч Переяславському договору»¹⁰. Зі значно гострішої, ніж, скажімо, у І. Болтіна, дилеми між великодержавницькими

уподобаннями і свідченнями джерел було знайдено простий вихід. Убравши з'ясовані історичні факти у великодержавницькі шати, Д. Бантиш-Каменський навів їх, надавши своїм наступникам право самим їх осмислювати. Для дослідника Переяславська рада 1654 р. залишається актом, який виправив історичну помилку і повернув царю невід'ємну складову його вотчини шляхом добровільного підданства України з ласки Олексія Михайловича. Березневі статті — це «милолюбивий дарунок малоросіянам та провіднику їхньому»¹¹.

Поза цим заслуги Д. Бантиша-Каменського безсумнівні. Дослідник не мав собі рівних ні за багатством наведеного фактичного матеріалу, ні за рівнем його опрацювання. Написана на два десятки років пізніше «Історія Малоросії» М. Маркевича, що задумувалася як українська відповідь Д. Бантишу-Каменському, виглядала з цього погляду явно примітивнішою. Д. Бантиш-Каменський першим порушив низку важливих проблем, стояв біля витоків багатьох перспективних напрямів дослідження українсько-російських відносин. Для російських істориків базовою моделлю виявилась і сама Бантишева концепція переяславсько-московської системи 1654 р.

Проминаючи Г. Устрялова, який виявився лише інтерпретатором концепції Д. Бантиша-Каменського, варто зупинитися на поглядах С. Соловйова, який спробував уже теоретично обґрунтувати можливість увібгати у великодержавницьку канву будь-який комплект подієвих та смислових складників. Доробок вченого постав на основі допасування до студій над проблемою його теорії органічного розвитку.

Переяслав 1654 р. бачився дослідникові явищем, підвладним універсальним законам, закономірним виявом історичного поступу. Логічний ряд у Соловйова має такий вигляд: Переяславська рада 1654 р. як акт приєднання України до Московії є проявом універсальних законів історичного розвитку; дія останніх пробивалася крізь частокіл суперечливих подій; зміст цих подій все одно підпорядкований кінцевому результату.

Попри усю свою очевидну вразливість, підходи С. Соловйова до проблеми Переяславської ради 1654 р. виявилися, по суті, порятунком для російської історіографії. Якщо Д. Бантиш-Каменський вивів її на шлях розширення тематичних горизонтів, то С. Соловйов уможливив поглиблення розгляду проблеми. Саме на прокладеному С. Соловйовим шляху на російську історіографію Переяслава 1654 р. чекали найзначніші здобутки.

Крім того, С. Соловйов став автором двох важливих концептів. Він першим у російській історіографії зробив суб'єктом Переяславської ради 1654 р. з українського боку «народ»: «Приєднання до Росії було справою народною»¹². Під народом він розуміє селян, міщан, більшість козаків і ту частину покозаченої шляхти, яка підтримала ідею Переяслава 1654 р.

По-друге, С. Соловйов забив осикового кілка у концепцію, висунуту московською політичною елітою ще в середині XVII ст. (а до історіографії введена Г.-Ф. Міллером), про наступ Москви на державність Гетьманщини як відповідь на ворожі підступи з боку останньої. За С. Соловйовим, цар підтверджував права своєю

милістю, «не зобов'язуючись на майбутнє, надаючи собі право за певних обставин знищити ці вольності без будь-якого клятвовідступництва»¹³. Варто додати, що ні до, ні після С. Соловйова ніхто з російських дослідників не писав так відверто про справжні, а не удавані наміри Москви.

Остання третина XIX ст. — доба закручування офіційним Петербургом гайок в асиміляторській антиукраїнській політиці — дала найяскравіший приклад того, як визначні здобутки в досліджуванні переяславсько-московської системи 1654 р. можуть поєднуватися зі сповіданням ортодоксального великодержавництва та з нерозбірливістю у засобах на полі інтелектуальних змагань із представниками конкурентних історіографічних шкіл. Йдеться про учня С. Соловйова Г. Карпова, чий доробок до сьогодні належним чином не поцінований і, найпевніше, саме через другий бік медалі.

Поза сумнівом, Г. Карпову належить особливе місце в історіографії Переяславської ради 1654 р. та Березневих статей. Він був першим істориком, чиїм основним науковим заняттям стала саме ця проблематика, першим, хто почав розробляти історіографію та джерелознавство проблеми, зрештою, саме він упорядкував найповнішу археографічну публікацію джерел з історії українсько-московських переговорів березня 1654 р. Г. Карпов зробив низку слушних спостережень. Зокрема, влучно зауважив, що Москва «приймала Б. Хмельницького не тоді, коли він був сильний, а в той час, коли вкрай ослаб». Цю думку дослідника пізніше розвинув М. Грушевський. Г. Карпов першим звернув увагу на те, що гетьман та його найближче оточення приховували від рядового козацтва зміст Березневих статей, що вони «за життя Богдана Хмельницького майже ні в чому не були залучені до дії».

На іншому полюсі маємо надривний стиль, афектні судження, хворобливе сприйняття концепцій українських та польських дослідників, навіть проголошення усіх немосковських джерел недостовірними.

Квінтесенцією поглядів Г. Карпова на Переяславську раду 1654 р. можна вважати такий його текст: «Переяславська рада була справою не самих тільки козаків, але всього народу. Чи треба було народові на цій раді читати які-небудь права і пропонувати які-небудь умови Великій Росії? Малоросія одного могла тільки бажати, щоб її не видавали Польщі»¹⁴. Намагаючись обґрунтувати ці положення, Г. Карпов слідом за С. Соловйовим веде мову про нібито постійне від весни 1648 р. тяжіння «народу і козаків» до Москви. Звідси виводиться непотрібність української державності для некозацьких прошарків, яку дослідник цинічно називає «нічим не регульованим кріпосним правом», а Московію, не менш цинічно, — визволителькою від нього¹⁵. За Г. Карповим, навіть самі козаки не хотіли мати своєї держави. «Про яку-небудь самобутність Малоросії, — писав дослідник, — під протекцією Москви або іншої держави, здається, Богдан Хмельницький не думав; і до речі, оповідки про цю самобутність — пізніший винахід»¹⁶.

Для російської історіографії карпівсько-соловйовський концепт «народної Переяславської ради» мав далекосяжне значення. У такий спосіб «український народ» був перетворений на рушія та найвищу санкцію приєднання України до Московії,

а відповідно й на санкцію знищення козацької державності. Це відкривало перед ідеологічною машиною Російської імперії нові горизонти на архіважливому для неї українському напрямкові. Ними імперські чинники повною мірою скористаються пізніше, вже за часів СРСР. Офіційні радянські канони Переяслава 1654 р. — концепції «меншого зла» та «найбільшого блага» — були, по суті, лише марксистською версією адекватно не використаного свого часу концепту Г. Карпова.

У російській домарксистській історіографії послідовником С. Соловйова та Г. Карпова у використанні концепту «народної Переяславської ради» був П. Буцинський, з тією лише різницею, що він рішуче розвів у контексті московського питання еліту на чолі з Б. Хмельницьким і «народ» по різні боки барикад та зробив саме «народ» єдиним в Україні ширим поборником зверхності Московії, за що С. Величенко назвав П. Буцинського «радикальним популістом»¹⁷. Тим самим П. Буцинський підважував традиційну для російської історіографії канонізацію Б. Хмельницького — одне із наріжних положень попередніх великодержавницьких концепцій. П. Буцинський уперше сформулював російську альтернативу польському концепту зрадництва гетьмана. Якщо для польської історіографії Б. Хмельницький — руйнівник «вітчизни милої», Речі Посполитої (і тим зрадник), то для П. Буцинського — «зрадник» справи народної, злиття України з Московією, який однаково обдурював і турецького султана, і московського царя¹⁸. Після П. Буцинського російська історіографія перестала бути однотайною в оцінці Б. Хмельницького. Усе це відводить П. Буцинському особливе місце в історії російської науки.

Кінець XIX — початок XX ст. проходили під знаком лідерства в російській історіографії Переяслава 1654 р. представників історично-юридичної школи, яка переживала в Росії розквіт, відповідаючи до того ж потребам юридичного обґрунтування територіальних меж і претензій Російської імперії. Зосереджуючись на дослідженні правового боку українсько-московського договору 1654 р., історики-юристи до 20-х рр. XX ст. залишалися головним рушієм дослідження цієї проблеми, стимулюючи водночас самостійні пошуки з боку українських та польських істориків. Це супроводжувалося різким падінням конкурентоспроможності доробку російських «чистих» істориків. За винятком В. Ейнгорна, ті з них, хто торкався відповідної проблематики, по суті відгородилися від новітніх досягнень історіографії Переяслава 1654 р. (і російських також), відмовившись від дослідження проблеми як такої, обмежившись жанром окремих сюжетів, які вміщувалися до загальних праць з російської історії, до навчальної та науково-популярної літератури.

Зрозуміло, сама специфіка наукової дисципліни не могла не накласти відповідного відбитку на студії над переяславсько-московською системою 1654 р. Соловйовська «формула успіху» потребувала адаптації до особливостей доказової бази та інструментарію права. А отже, по-карпівськи волюнтаристський підхід до джерел чи замовчування «невигідних» текстів або їхніх частин були тут фахово абсолютно неприйнятними.

Історики права знайшли вихід. Вони притлумлювали деякі традиційні тези російської великодержавницької історіографії, які до того стояли непоборною пере-

шкодою для студій над юридичним боком українсько-московського договору 1654 р., наприклад: тези про Переяслав 1654 р. як кульмінаційний пункт відновлення «природного історичного розвитку», про органічний потяг «українського народу» до московської зверхності. Натомість на передній план висувалася теза про приєднання Гетьманщини до Московії як *правового* змісту переяславсько-московських домовленостей 1654 р. У такий спосіб модернізувалися, відповідно до запитів часу, підвалини великодержавницького бачення не тільки Переяслава 1654 р., а й української історії загалом. Таким чином для російської історіографії були створені кращі умови для концептуальних змагань з українською та польською історіографіями Переяслава 1654 р. Лінія основного вогню тепер переносилася на з'ясування правового боку українсько-московських домовленостей 1654 р., тобто на поле, де російська сторона почувалася значно впевненіше, ніж деінде. Саме під впливом російських напрацювань проблема в перші десятиліття ХХ ст. дедалі активніше освоюється і в Україні, і в Польщі.

Російські історики права мали низку дослідницьких пріоритетів. Серед них слід насамперед виокремити всебічне обґрунтування «11-ти статей» як остаточного варіанту українсько-московського договору 1654 р. (П. Шафранов¹⁹) та дослідження їхнього юридичного змісту. Російські історики-правники висунули цілу низку версій правового змісту Березневих статей. Не будемо зупинятися на цих концепціях: питання вже досить широко продискутоване. Наголосимо на іншому: єдина проблема переяславсько-московської системи 1654 р. була розщеплена на дві окремі самостійні проблеми — власне юридичний зміст Березневих статей і реальна практика українсько-московських відносин в останні роки гетьманування Б. Хмельницького. Багато хто з істориків-правників визнавав фактичну самостійність козацької держави відразу після Переяслава 1654 р. При цьому усі, незалежно від визнання цього факту, зосереджувалися на пошуках юридичного обґрунтування легітимності курсу Московії на ліквідацію української державності. Крок цей був належно оцінений і в таборі ортодоксальних великодержавників. Зокрема, не викликав у них опір навіть висновок В. Сергеевича про те, що «...з'єднання України та Московії мало тривати до тих пір, поки буде продовжуватися сімейна лінія Олексія Михайловича»²⁰.

Утвердження в імперії більшовицької влади, як відомо, призвело до трагічних змін у науці. Як і в старій Російській імперії, проблема студій над Переяславською радою 1654 р. з часом почала вважатися ідеологічно визначальною як для справи легітимності зверхності Москви над Україною, так і для унеможливлення рецидивів відцентрових тенденцій — катастрофічної загрози для існування імперії. Але якщо добільшовицький офіційний Петербург безпосередньо не втручався в історіографічний процес і примирився з сусідством концептуально різновекторних наукових версій Переяслава 1654 р., то більшовицька Москва швидко зажадала тотального контролю та однастайності. На середину 30-х рр. ХХ ст. мети було в основному досягнуто. Накинуті пута перервали розвиток сформованих у ХІХ — на початку ХХ ст. історичних шкіл, перекривши кисень концепціям Переяславської ради 1654 р., які не вписувались у визначені «нагорі» настанови. Ситуація ускладнювалася ще

й вибудовуванням штучних бар'єрів між радянськими вченими й істориками вільного світу, що не тільки призвело до шкідливої інтелектуальної самоізоляції перших, а й зруйнувало конкурентне українсько-польсько-російське середовище, існування якого було в ХІХ — на початку ХХ ст. візитною карткою та одним із рушіїв досліджень Переяславської ради 1654 р., а також багатьох інших проблем української та східно-європейської історії.

Концепція Переяслава 1654 р., якої радянських дослідників змушували суворо дотримуватися, була розроблена не одразу, а лише в другій половині 30-х рр. ХХ ст. До кінця ж 20-х рр. цього століття тривав всіляко підтримуваний владою пошук шляхів адаптування російських великодержавницьких концептуальних моделей до нових ідеологічних потреб, співзвучний у своїй основі загальним економічними процесу так званого «подолання буржуазних концепцій історичного минулого» та становлення «єдино правильної марксистської методології історії». Такий стан речей пояснювався тим, що, як влучно зауважив І. Лисяк-Рудницький, переяславська традиція поки що не використовувалася новою владою для легітимізації російської зверхності над Україною²¹.

Довгий ряд марксистських концепцій Переяслава 1654 р. відкрила схема М. Покровського. Різні складові його концепції могли виконати і виконали роль інтелектуального підживлювача для відмінних між собою візій проблем переяславсько-московської системи 1654 р. М. Покровський фактично першим спробував увести в проблематику Переяславської ради 1654 р. чинник класової боротьби. У схемі М. Покровського виключно соціальні конфлікти визначили політичну неминучість укладення гетьманом «татарського, турецького, шведського чи московського союзу»²². Б. Хмельницький як представник класу експлуаторів буцімто мусив узяти на себе певні зобов'язання перед партнерами-експлуаторами, крізь призму чого й розглядаються Березневі статті. Отже, перехід Гетьманщини під зверхність сусіда подається як зло, бо він устійнював соціальні антагонізми. Але нахил її до Московії традиційно подається як найліпший з можливих варіантів історичного розв'язання «українського питання».

У середині 30-х рр. ХХ ст. було вироблено перший великодержавний марксистський канон — концепція «меншого зла», що зобов'язувала радянських дослідників бачити в Переяславській раді 1654 р. акт добровільного приєднання України до Росії, яке, попри наявний в Росії класовий і національний гніт, начебто тільки й уможливило повноцінний історичний розвиток українського етносу. Але якщо в Україні безпосереднє дослідження проблеми не припинилося, незважаючи на страхітливу фізичну розправу з «не тими» науковцями, зокрема побачила світ вартісна праця М. Петровського, то в Росії переяславська тематика розглядалася виключно соціологічно, до того ж ученими другої-третьої руки.

У середині 50-х рр. ХХ ст. із владного олімпу був спущений новий канон. На відміну від концепції «меншого зла», новий переяславський міф оприлюднювався в розгорнутому вигляді, не залишаючи дослідникам жодного простору для свіжих узагальнень. Сумнозвісні «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією» —

виклад офіційного канону української історії від Київської Русі до середини ХХ ст. — містять викохані ще в рамках інтерпретації концепції «меншого зла» такі положення: іманентне беззастережне прагнення українців до московської зверхності; Переяславська рада 1654 р. як всенародний акт, що утворив з Московії та України єдину державу; порятунок для України від «поневолення шляхетською Польщею і поглинення султанською Туреччиною» у «возз'єднанні» з Московією; величезний позитивний вплив «возз'єднання» на економічний, культурний і національний розвиток України попри те, що «на чолі Росії стояли тоді цар і поміщики»²³. Від глибокої традиції російської домарксистської історіографії походило штучне притлумлення факту й значення української козацької державності, про яку в «Тезах» знаходимо лише одну побіжну згадку²⁴. Водночас оцінка постаті Б. Хмельницького походить з доробку українських істориків-марксистів, який виріс зовсім не з української традиції, а з концептів російських істориків середини ХІХ — початку ХХ ст.; «Тези» проголошують гетьмана палким поборником об'єднання України з Московією, а отже, підносять його як видатного діяча й полководця. «Тези» остаточно освятили верхню хронологічну межу української Національно-визвольної війни — 1654 р. Зрештою на попередні марксистські концепти спиралася й сама оцінка цієї війни, а головне — допереляславського й післяпереляславського періодів української історії. «Суть «Тез» 1654 р., — як влучно підсумував І. Лисяк-Рудницький, — це концепція наперед визначеної єдності доль українського й російського народів, яка бере початок зі спільних традицій Київської Русі й проходить крізь усі історичні епохи з Переяславською радою як кульмінаційною й символічною подією»²⁵.

Накинута путом однаковою мірою стосувалися і російської, і підрадянської української історіографії. Але добитися з боку останньої цілковитого інтелектуального зациклення на новому каноні система все-таки не змогла. Частина українських істориків різних поколінь перебувала у внутрішній опозиції, а тому поруч із витриманими в суворій відповідності до ідеологічних настанов фальсифікатами в Україні час від часу з'являлися дослідження з історії Національно-визвольної війни, тканина яких тією або іншою мірою підважувала офіційний канон. Прикладів відхилення безпосередньо від возз'єднавчої версії Переяславської ради 1654 р., шоправда, не маємо, але результативні студії над низкою споріднених проблем (включно з джерелознавчими) розхитували переяславський міф. У такий спосіб формувалися інтелектуальні передумови для появи оприлюднених на зламі 80–90-х рр. ХХ ст. концептів, які відкрито й рішуче цей міф заперечували.

Усього цього не було в російській історичній науці. Генетично пов'язаний з російською історіографічною традицією офіційний канон відповідав глибинним інтенціям російської інтелектуальної думки, тотально замішаної на великодержавній ідеї. Навіть більше, дух і буква переяславської частини «Тез» (пункти 3–6) настільки задовольняли російських істориків, що до кінця «нормативної» дії канону (злам 80–90-х рр. ХХ ст.) жоден з них не вийшов за рамки безамбітного коментування цього канону. Запрограмований згори сплеск наукової та публіцистичної літератури напередодні гучного святкування так званого «300-літнього ювілею

возз'єднання України з Росією», а також пізніший менш численний «інтелектуальний десант» до 325-річчя цієї події дали світові низку однаково причесаних під «тезову» гребінку текстів-близнюків, у яких важко дошукатися раціональних наукових зерен і які різняться між собою хіба що кількістю сфальшованих положень, покликаних проілюструвати зміст тієї чи іншої офіційної тези.

Крім коментаторів офіційного канону, на користь «Тез» активно працювали й ті поодинокі російські історики, які, власне, спеціалізувалися на дослідженні проблематики, безпосередньо пов'язаної з переяславсько-московськими домовленостями 1654 р.

Таким чином, у 30–80-х рр. ХХ ст. російські історики міцно стояли на ґрунті реанімованої ними ж під марксистською приправою ортодоксальної великодержавницької візії Переяслава 1654 р. — магістрального напрямку російської історіографії проблеми XVIII—XIX ст. Концептуальний доробок представників історично-юридичної школи, який репрезентував помірковане великодержавницьке крило і робив російську історіографію конкурентоспроможною, було відкинуто. Наклавшись на специфіку марксистської методології та тотальний ідеологічний диктат, це призвело до згортання власне наукових досліджень та до культивування небувалих фальсифікацій у рамках ілюстрування офіційних канонів.

Рішучі зміни інтелектуального тла розвитку російської історичної науки, що сталися в 90-х рр. ХХ ст., зачепили й історіографію Переяславської ради 1654 р. Відбулося концептуальне розшарування російської історіографії Переяслава 1654 р.

У рамках основної тенденції, яку репрезентують Санін²⁶, Артамонов²⁷, Флоря²⁸, Заборовський²⁹, помітним є прагнення пристосувати великодержавницьку концепцію зразка 50–80-х рр. ХХ ст. до нових історіографічних умов. За фасадом визнання козацької державності та «суто формального обмеження самостійності України» за Березневими статтями знову знаходимо тези про «возз'єднання», про його невідворотність і суцільну прогресивність. В останні роки зроблено спробу надати другого дихання теорії «єдиного православноруського народу» через застосування до неї концепції «конфесіоналізації» європейського простору.

Зрештою, в особі Т. Яковлевої відбрунькувався напрямок, який концептуально демонструє максимально можливе, як на російську історіографію, віддалення від російськоцентризму й неминучих упереджень, на ньому ґрунтованих³⁰. Виокремлення такого напрямку сигналізує про існування перспективи нового діалогу української та російської концепції Переяслава 1654 р. на засадах обмеження впливу позанаукових чинників, цього одвічного «сірого кардинала» процесу історіографічного освоєння проблеми.

¹ Картов Г. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся. — М., 1870. — С. 5.

² Ядро российской истории. — М., 1784. — С. 456.

³ *Татищев В. Н.* Лексикон российский, исторический, географический, политический и гражданский. — СПб., 1793. — С. 44.

⁴ *Миллер Г.-Ф.* Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах, написанные на русском языке. — М., 1846.

⁵ *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994.

⁶ *Болтин И. Н.* Примечания на историю древняя и нынешняя России Г. Лекерка. — СПб., 1788.

⁷ Там само.

⁸ *Літопис* гадацького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — С. 92.

⁹ *Рігельман О.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994. — С. 221.

¹⁰ *Бантыш-Каменский Н. Д.* История Малой России. — К., 1993. — С. 210, 214.

¹¹ Там само. — с. 27.

¹² *Соловьев С. М.* Гетман Иван Выговский//Отечественные записки. — 1859. — Ноябрь — С. 48.

¹³ Там само. — С. 268.

¹⁴ *Карпов Г. Н.* Костомаров как историк Малороссии. — М., 1871. — С. 18.

¹⁵ *Карпов Г. Н.* Костомаров как историк Малороссии. — М., 1871. — С. 26; *Його ж.* В защиту Богдана Хмельницкого. — М., 1890. — С. 18.

¹⁶ *Карпов Г.* В защиту Богдана Хмельницкого. Историко-критические объяснения по поводу сочинения П. А. Кулиша «Отпадение Малороссии от Польши»//Чтения в Обществе истории и древностей российских. — 1889. — С. 57.

¹⁷ *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretation of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing From the Earliest Times to 1914. — Edmonton, 1992. — P. 119.

¹⁸ *Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. — Харьков, 1882. — С. 183.

¹⁹ *Шафранов П.* О статьях Богдана Хмельницкого//Киевская Старина. — 1889. — Т. 27. — С. 370.

²⁰ *Сергеевич В.* Лекции и исследования по истории русского права. — СПб., 1910. — С. 116.

²¹ *Лисяк-Рудницький І.* Переяслав: історія і міф//Лисяк-Рудницький І. Историчні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 78.

²² *Покровский М.* Русская история с древнейших времен. — М., 1933. — Т. 2. — С. 146.

²³ *Тези про воз'єднання України з Росією (1654–1954).* — К., 1954. — С. 37–38.

²⁴ Там само. — С. 29.

²⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Переяслав: історія і міф//Лисяк-Рудницький І. Историчні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 80.

²⁶ *Санин Г. А.* Антиосманские войны в 70–90-е годы XVII века и государственность Украины в составе России и Речи Посполитой//Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 61–64.

²⁷ *Артамонов В. А.* Позиции гетманской власти в России и на Украине в конце XVII—XVIII века//Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 91, 99.

²⁸ Флоря Б. Н. 50-е годы XVII в. в истории международных отношений в Центральной части Евразии и задачи публикации источников о деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы//Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в. — М., 2000. — С. 9–23; Його ж. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху Средневековья — раннего Нового времени//Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 19; Флоря Б. Н. Богдан Хмельницький і турецька «протекція»//Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 83–107.

²⁹ Заборовский Л. В., Флоря Б. Н. Народно-освободительная война украинского народа и отношения католической, униатской и православной церквей в середине XVII в.//Дмитриев М. В., Заборовский Л. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и Белоруссии в конце XVI — первой половине XVII. — Ч. II: Брестская уния 1595 г. Исторические последствия. — М., 1999. — С. 181; Заборовский Л. В. Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы и исследования//Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 45.

³⁰ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII ст. Причини та початок Руїни. — К., 1998.